
Кремена Маркова/Kremena Markova

ЗАНАЯТИ И ЗАНАЯТЧИЙСКО ПРОИЗВОДСТВО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (ИСТОРИОГРАФСКИ АСПЕКТИ)

Crafts and Craftsman Production in the Middle Ages in Bulgaria (Historiography aspects)

Summary: The authors, together with their publications concerning the topic, are presented chronologically. The basic achievements and tendencies in the analysis are presented from a historical point of view. The three main periods in the post-independence period are viewed – the positive one, the Marxian and post-Marxian periods. The roles of the archeological information in the study of the crafts, and the main archeological interpretations, have been stressed out. Together with this, we have taken into consideration the data coming out of the written sources (manuscripts and inscriptions). For a perfected perspicuity, I have set up a table of the Old Bulgarian terms concerning the crafts and the craftsmanship.

Key words: crafts, Middle Ages, Second Bulgarian Kingdom, middle age economics, craftsman production, craftsmanship terminology.

Доминирацият интерес към политическата, военната, културната и църковната история на средновековната българска държава измества от вниманието на учените проучаването на проблемите на икономическото развитие на Първото и Второто българско царство. Изследването на стопанските процеси и закономерности е важно, защото те са в пряка връзка с останалите проявления на общественото развитие, а много често стоят в основата му. Стопанското развитие трябва да се разглежда със същата сериозност като държавната и социалната структура, политическите събития, военното дело, духовната и материалната култура и др.

Появата и развитието на научното направление в българската медиевистика бележи и началото на интереса към стопанското минало на българските земи. Пръв в това отношение е Константин Иречек, който отделя сериозно внимание на географските и природните фактори, на демографското състояние на средновековната българска държава. Макар и без големи подробности, той се спира на селското стопанство и търговията, на градовете и манастирите като стопански субекти, на пътищата и тяхното търговско и стратегическо значение (макар че омаловажава тяхното значение като търговски маршрути, преминаващи през българските земи), на корабоплаването, сасите (рударите), на финансите, монетите и монетната система¹. Информацията е кратка и

обобщаваща, но е полезна и спомага за разбирането и осмислянето на историческите събития.

Следосвобожденската политическа и културна обстановка има своето влияние и създава благоприятна ситуация за резултатна научна дейност по отношение на средновековната ни история. Но на фона на мащабните изследвания и големия брой публикации, засягащи политическата история, културното и книжовното наследство, църковната история, с въпросите на стопанското развитие и търговия се занимават ограничен кръг историци.

Автор, който е малко познат днес, но предизвиква интерес с публикациите си, е бесарабският българин Гаврил Занетов. Той е юрист по образование, непрофесионален историк, а биографията му не е напълно изяснена. Историописното му творчество е разнопосочно: има отношение към въпроси от народопсихологията, правото, етнографията, но преобладаващи са историческите му съчинения². Задълбочено изследва Поморавието и западните български земи, българите в Молдова, Влашко, Сърбия и Русия. В „Българският народ през средните векове. Историко-юридически скици“, публикувана през 1902 г. в гр. Русе, освен че подробно се спира на произхода на българите, той прави исторически преглед на създаването и формирането на българската държава, разглежда процеса на формиране на българската народност. Във втората част засяга историко-юридическа проблематика, анализира различни източници за правното положение на населението в българските земи през Средновековието (Еклогата, Земеделския закон, Душановия законник, дарствените грамоти на българските царе и др.). Занимава се с правното положение на различните категории население (боляри, войници, зависими селяни) и ги разглежда като икономически субекти; изследва общините, манастирските и църковните имоти. Не пропуска да засегне и въпросите за стопанството, собствеността на земята, различните повинности, данъците³. Макар че на фона на професионални учени като Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Иван Сакъзов и др. Гавраил Занетов да изглежда непривично, на моменти с екзотични и неприемливи виждания, той има своето място в редиците на първите изследвачи на стопанската ни история.

Интересът към икономическото минало на България бележи цялата научна дейност на д-р Иван Сакъзов. Неговите проучвания върху стопанското развитие на средновековна България притежават значителна научна стойност, понеже той има достъп до архивите и библиотечните фондове във Венеция, Рим, Дубровник, Париж и в други центрове⁴. На него принадлежи първото цялостно проучване на българската икономика от най-древни дни до Първата световна война, издадено на немски език „Bulgarische Wirtschaftsgeschichte“. Той съсредоточава вниманието си върху различни процеси от социално-икономически характер, върху търговските отношения и връзки на средновековна България с Дубровник, Генуа, Венеция⁵. Негови публикации са в основата на

много съвременни проучвания на стопанската история през Средновековието, а някои от изводите, до които достига, са валидни и към настоящия момент. На него дължим осмислянето на значението на стопанската история и началото на изучаването ѝ като университетска дисциплина. Иван Сакъзов разглежда икономическото развитие по време на Второто българско царство в тясна връзка с икономиката на Византия. Отбелязва положителната роля на въздействието, което търпи българското производство по отношение на аграрна и занаятчийска техника във времето на византийското владичество. Все пак Византия води интензивен стопански живот, занаятчийското производство е високоорганизирано, диференцирано и под протекцията на държавата. Включването на България в общата икономическа система на паричното стопанство на империята през епохата на разцвет на градските центрове оказва положително влияние върху развитието на занаятите и търговията в българските земи⁶. По този начин продукцията, излизаща от българските земи, има достъп до обширните пазари на империята, не съществуват митнически и гранични формалности. Налице е свободно движение на стоки, обмяна на различни технологии и опит между бившите български земи и Византия⁷. Именно в това взаимодействие Иван Сакъзов търси предпоставката за икономическия разцвет при Асеновци. Обръща внимание на значението на занаятчийското производство като сегмент от стопанската система въпреки аграрния характер на средновековната българска икономика⁸. Отбелязва важността на външнотърговските връзки с италианските градове републики Венеция и Генуа, както и на отношенията с Дубровник, и въобще на понтийската и левантийската търговия, в която средновековна България е субект⁹.

Съвременници на Иван Сакъзов, които се изявяват в полето на икономическата история, са Юрдан Юрданов, Иван Кинкел, Христо Хинков и др.

Най-известните публикации на Юрдан Юрданов се отнасят до търговията и занаятите¹⁰. Разглежда стопанското и търговското положение в България през Средновековието винаги във връзка/взаимовръзка с икономиката на Византия. Еволюцията на стопанския живот във Византийската империя влияе на стопанския живот в България¹¹. Отбелязва ролята на покръстването и християнизацията в икономическо отношение. За църковни нужди и за християнското битие на новопокръстените българи са необходими много нови артикули, които първоначално се внасят от Византия, а впоследствие започва и местното им производство. В този смисъл приемането на християнството засилва стоковия характер на стопанството, което от своя страна, води след себе си до засилване на вътрешната и външната търговия. Чрез новата религия България се приобщава към общността на християнските страни, което създава по-голямо доверие към нея и съответно още по-тесни връзки, включително стопански и търговски¹². Обръща внимание на значението на търговските пътища, пресичащи територията на страната – *Via Diagonalis*, *Via Ignatia*, *Via Istrum*, *Via Pontica* – за търговската комуникация между Запада и Изтока. С падането

на България под византийска власт се намесват политически фактори, непосредственото влияние на византийската икономика, променят се условията за стоково производство и извършването на търговска дейност¹³.

Според Ю. Юрданов периодът на византийското владичество е от изключителна важност и с голямо влияние върху развитието на българското стопанство до края на турското робство. Ю. Юрданов е на мнение, че „времето на византийското робство (1018–1186) е дало и оформило същността на нашето стопанство и търговия, като усилва тяхното вътрешно развитие, но далече от морските брегове и международните търговски центрове, без да даде възможност на творческата българска сила да ги преобразува и приспособи към техническия напредък и прогрес“¹⁴. За него Империята е представител на един умиращ и разлагащ се обществен ред, който България следва! Византия има ретроградно влияние и действия върху България във всяко едно отношение, включително и в икономически аспект. Вече водещото място в търговията принадлежи на италианските морски републики, сухопътният трафик през българските земи намалява за сметка на морските товари. Морската търговия, развивана от Венеция и Генуа между Изтока и Запада, постепенно откъсва Балканите, което спъва активното стопанско развитие. В някои отношения Византия изиграва и положителна роля: въвеждането на паричното обръщение, положителното влияние върху развитието и ускоряването на занаятчийското производство, обърнато към пазара, усиляването на търговския обмен, обособяването на градовете като центрове на производство. Ю. Юрданов изказва интересното и не без основания предположение, че всички водени между двете страни войни са икономически, за владеене на стопанството и търговията на Балканския полуостров¹⁵!

С възстановяването на българската държавност се възстановява и народностният характер на стопанството. Търговията става самостоятелен фактор вследствие на засиленото стоково производство, като важен дял заема занаятчийската продукция, а търговските пътища са под българска власт. В сключената уния между цар Калоян и папа Инокентий III Ю. Юрданов съзира и икономически мотиви, погледът на България вече е обърнат на югозапад, към Солун – голям търговски и пристанищен център. Българският владетел обективно е оценил обстановката след 1204 г, а именно, че Константинопол не би могъл да удовлетвори българските икономически интереси, което налага смяна на посоката на действие. При Иван Асен II политическите условия за развитието на стопанството и търговията са налице. Стоковият характер на икономиката, както и високите нужди на консумацията и производството, са необходим фактор за развитие на интензивен стопански живот, оформят се български занаятчийски и търговски съсловия, развива се монетната система. В отношенията с Генуа и Венеция застъпва тезата, че те водят колониална политика по отношения на България, която се превръща в доставчик на суровини и материали за западните икономики¹⁶. Ю. Юрданов анализира известните му

исторически извори не като историк, направените изводи са от гледната точка на икономиста, а това прави публикациите му интересни и полезни.

Ценен за времето си и заслужаващ внимание е проф. Иван Кинкел-български икономист, с руски произход и образование, който емигрира в България през 1917 г. Творчеството му се простира в различни обществени области като икономика, стопанска история, право, философия, социология, психология¹⁷. Научно-изследователската му дейност е посветена на изясняването и изучаването на движещите механизми на стопанското и социалното развитие. Разбирането му за стопанската история е като за единство между факти и теория, стопанското и социалното развитие са нещо единно, но същевременно многостранно и комплексно¹⁸. В контекста на тези свои разбирания и в качеството си на теоретик на стопанската история разглежда и икономическото минало на България. Публикации на тази тема са „Стопанската култура на прабългарите V–XIV векове“ от 1926 г., „Рецензия за хабилитацията на д-р Ив. Сакъзов“ от 1932, „Курс по българска стопанска история“ от 1939 г. (учебникарско помагало). Проследява историческото развитие на българската държава, в т.ч. и на волжките българи. За Иван Кинкел прабългарите са носителите на разнообразния, богат по съдържание и форми стопански живот, на висока материална култура, те, а не славяните, са в основата на последващото развитие (политическо и икономическо) на България и са водещият фактор в стопанството. За да докаже тези си твърдения, се опира на археологически данни, които свидетелстват за добре развити занаяти, свързани със строителството, металообработването и производството на оръжие, грънчарството и др. Обръща внимание на голямото византийско влияние, което търпи занаятчийското производство по отношение на технологията на производство, използвана техника и др.¹⁹. За времето на Второто българско царство е категоричен, че е период на забележителен ръст в производството на стоки за търговия, с три основни източника, а именно – градът, манастирските стопанства и домашното производство²⁰. Въпреки че Иван Кинкел не е историк, а трудовете му за стопанското минало са опит да се приложат теоретичните му постановки за стопанската история, те са интересни с това, че не са просто едно излагане на факти, а търсене на обяснение и връзки с останалите социални сфери.

В трудовете на Васил Златарски и Петър Мутафчиев също са засегнати някои въпроси, отнасящи се до средновековното българско стопанство (за формата на собственост, социалната структура на населението и др.), но икономическата проблематика не излиза на преден план при тях, както е при Иван Сакъзов.

Заклеймявани дълго време от следвоенните историци като буржоазно-реакционни автори, с ограничен идеен кръгозор, използващи „неправилна“ методология, класово ограничени и т.н., признава се все пак приносът им в издирването и въвеждането на нови и неизвестни изворови данни, изследване и натрупване на конкретен фактологичен материал²¹.

Силно повлиян от марксистките виждания за икономическия процес е небезизвестният стопански историк Жак Натан. Той е автор на „Икономическа история на България“, издадена през 1938 г., както и на редица други публикации, в които проличава неговата идеологическа последователност. Още в предговора той заявява, че историческият процес е неразделно свързан и обусловен от икономическите процеси на всяка една епоха. Обявява се срещу схващанията за ролята на личността и династиите в историческото развитие, за Жак Натан историята е борба на класите. Застъпва тезата за влиянието на стопанското битие върху формите на политически, културен, духовен живот. Събитията като войни, реформи, външни влияния, както и личностният фактор и др., са надстройка, производни на икономическата система. Със схващането за историята като междукласова борба обяснява редица икономически, политически и обществени процеси²². Марксистките му възгледи са в основата на методологията му за проучване на стопанската история. Той цитира много пъти Иван Сакъзов, а някои от изводите му се доближават до тези на Ю. Юрданов (все пак Юрдан Юрданов е отрекъл се марксист). Жак Натан е на мнение, че България е имала развити търговски отношения с натурален характер още по времето на Първото българско царство, като водеща роля в търговския процес има феодалната/управляващата прослойка, която контролира стопанските ресурси. Повтаря тезата на Юрдан Юрданов, че водените с Византия войни имат икономически характер²³. След освобождаването от византийско владичество и особено при Иван Асен II търговията запазва своето значение, като основен предмет на обмяна била селскостопанската продукция. Търговската дейност продължава да се контролира от царската власт, боярите и богатите манастирски стопанства²⁴. Внимание на занаятчийското производство почти не обръща, освен че споменава, че средище на такова са били манастирите. Отбелязва значението на външната търговия, както и връзките с Дубровник, Венеция и Генуа. Той също лансира тезата, че като цяло външната търговия се държи от чужденците, градските центрове липсват (съответно липсва и развито занаятчийство), пътищата, намиращи се на българска територия нямат значение на търговски връзки, а по-скоро са обикновени съобщителни пунктове в посока Константинопол и Солун. Жак Натан силно омаловажава и принизява степента на развитие на българското стопанство и търговия, а в това отношение силно е повлиян от проф. Венелин Ганев, който говори за „примитивни“ „обществено-политически строеж и... стопански живот“, отнасящи се за цялото Българско средновековие²⁵! Прекаленото опростяване и схематизиране на средновековната стопанска история, както и избирателното ползване на различни извори и тези на други изследователи, не дава възможност на Жак Натан да представи едно обективно и цялостно проучване, макар и през призмата на марксистическата методология.

След Втората световна война настъпват социално-икономически и идеологически изменения, които повлияват силно и научния живот в страната.

Започва марксисткият период в българската историография. Вниманието върху социално-икономическата проблематика се засилва, но в голямата си част изследванията са безплодни и подчинени на марксистко-ленинската идеология, която неотменно присъства в публикациите. Силната идеологизация пречи на обективното интерпретиране на изворите, формирането на изводите и на цялостното представяне на събитията и процесите.

Стопанската история на средновековна България също е разглеждана и изучавана през призмата на историко-материалистичния подход. Наложеният марксистко-ленински догматизъм не липсва в проучванията на Александър Бурмов, Димитър Ангелов, Страшимир Лишев, Стефан Цонев, Жак Натан. Абстрахирайки се от него, те също имат своята научна стойност, а някои от заключенията, до които достигат (естествено, сваляйки от тях идеологическата пудра), са валидни и днес. През този марксистки период в историографията, въпреки идейната му обремененост, се наблюдават някои положителни тенденции. Издирват се и се публикуват редица домашни и чужди писмени извори, нараства ролята на археологията, на помощните исторически дисциплини, които заемат своето място в научното дирене. Постепенно се преодоляват наложеният схематизъм и тематичната ограниченост²⁶.

Опити за по-подробно изясняване на стопанския облик въз основа на писмените извори прави Димитър Ангелов, като си дава сметка, че едно изчерпателно и правдиво решаване на този въпрос може да се случи единствено чрез комплексен анализ на писмените свидетелства и археологическите данни²⁷. Занимава се с въпроса за собствеността на земята и производствените активи, аграрните отношения, стоковото производство и търговията. Дори споделя някои от възгледите на Иван Сакъзов за ролята и влиянието на Византия върху българската икономика²⁸. Финансовата и данъчната уредба, имащи отношение към стопанската система, също са обект на негови проучвания. Акад. Димитър Ангелов е един от основните изследвачи на икономическото минало на средновековна България. Има участие в написването на редица обобщаващи трудове по история на икономиката („История на икономиката в България до социалистическата революция“ в съавторство с Жак Натан, Стефан Цонев и др.). В съавторство с Михаил Андреев издава „Българската феодална държава и право“, където е автор на частите, касаещи стопанство, данъчна, фискална и военна уредба. Опитът да се изяснят държавно-правните, социални и стопански явления и взаимовръзки на средновековната държава е сполучлив за времето си, въпреки че още в предговора авторите уточняват, че целият създаването на „марксистко пособие“ по темата²⁹.

С проблемите на стоковото производство в средновековна България се занимават Стефан Цонев и Страшимир Лишев. Първият в общи линии повтаря констатациите на Димитър Ангелов, направени три години преди това (публикацията на Д. Ангелов е от 1951 г., а тази на Цонев е от 1954 г.), разликата се състои единствено в острата критика, на която са подложени т.нар. „буржоазни“

историци, придържа се към официалната линия за изясняване на класовите борби, заклеяване експлоатацията на народните маси, докато тази крайност в идеологическата обосновка липсват при Димитър Ангелов. В чисто научен план Стефан Цонев не предлага нещо ново, дублира изнесената от Ангелов фактология³⁰. Статията е впечатляваща с прекомерната си марксистко-догматична праволинейност!

На Стр. Лишев дължим първите систематизирани трудове, отнасящи се до икономиката през различните исторически етапи³¹. Освен стоковото производство в обсега на неговите изследвания попадат и други аспекти на икономическата история като градското стопанство, паричната система, търговията (вътрешна и външна) в средновековна България. Макар и съобразени с действителността през 50-те, 60-те и 70-те години идеологическа конюнктура, те не са лишени от научна стойност, а напротив! Стр. Лишев анализира и обобщава натрупаната до момента фактология. Освен наличните писмени извори той включва и археологическите данни в изследванията си, създава една по-пълна и достоверна картина на стопанския живот през Средновековието в българските земи. Въпреки че към днешна дата част от тезите му са остарели (с оглед на въведените в научно обръщение нови писмени, археологически и нумизматични източници), трудовете му си остават постижение за историческата наука и отправна точка за нови разработки³². Становището му за „феодалния упадък“, „експлоатация“ е застъпено още през 1957 г. в „За стоковото производство във феодална България“, като е потвърдено и в отпечатаната през 1970 г. „Българският средновековен град. Обществено-икономически облик“. Той е традиционно негативно настроен към ролята на Византия в българското стопанство, наред с Геновева Петкова-Цанкова, Василка Тъпкова-Заимова и др. Поддържа схващането, че развитието на градското стопанство, респективно и на занаятчийското производство и на стопанските отношения в българските земи, е задържано, консервирано и останало на равнището преди падането на България под византийско владичество. Стр. Лишев категорично се противопоставя на тезата за развито градско стопанство и занаятчийско производство, според него това са „смели, обобщаващи изводи“ на буржоазните историци, които преувеличават степента, размерите и обсега на стоковото производство. Стр. Лишев свежда значението на занаятите до дейност, задоволяваща ежедневните човешки нужди от облекло, сечива и оръдия на производството³³. Въпреки че подробно се спира на видовете занаяти, отбелязва значимостта на железодобива и железобработването, керамичното производство и др., изводите му не излизат от рамката на поддържаната теза. Закрепостените занаятчийски работели по поръчка и с цел задоволяване нуждите на феодала и държавата, тяхната продукция била крайно недостатъчна и нямали възможност да произвеждат за свободния пазар. По подобен начин стоели нещата и със занаятите в града. Стр. Лишев ограничава и поставя занаятчийското производство в рамката на някаква второстепенна дейност, без да му придава излишна важност и роля за развитието на търговията.

През 60-те и 70-те години на XX век расте интересът към средновековния български град, към неговия генезис, характеристики, развитие, история. Редица български историци и археолози: Димитър Ангелов, Страшимир Лишев, Иван Дуйчев, Васил Гюзелев, Ал. Кузев, Станчо Ваклинов, Рашо Рашев, Вера Антонова, Йорданка Чангова, Маргарита Харбова, Георги Джингов, Янка Николова, А. Попов и др., допринасят за усиленото изучаване на градската история. В контекста на налагащата се тенденция през този период да се издирва, обработва и публикува разнообразен и обемен изворов материал, като се придава най-голяма стойност на домашните източници са мащабните археологически проучвания на старите български столици, редица крепости, селища, некрополи и т.н. Получените резултати хвърлят нова светлина, обогатяват информацията за битовия, социалния, стопанския, културния живот през Средновековието. Започват да се публикуват изследвания на проучваните градове – Търново, Мелник, Калиакра, Червен, Перник, Шумен, Средец, Пловдив, градовете и укрепленията по Долния Дунав и др. Успоредно с това естествено възниква и въпросът за ролята на града в системата на средновековното българско стопанство, икономическите процеси, занаяти и търговия. Набавеният емпиричен материал дава нов тласък на търсенията в тази насока. Отпечатват се редица текстове, свързани с икономиката, занаятчийското производство, оръдията на труда, монетите и монетосеченето и др. В тази връзка следва да се отбележат трудовете на Йорданка Чангова – „Средновековни оръдия на труда в България“ (1962 г.), Янка Николова – „Домашен бит и въоръжение“ в поредицата „Царевград Търнов“, Виолета Нешева и Соня Георгиева в сборника „Червен“, том 1, Вера Антонова с изследванията ѝ върху Шумен и Шуменската крепост, Йордан Йорданов, който подробно се занимава със занаятите на Търновград („Занаятите в Търновград XII–XIV в. (по археологически данни)“ – дисертация), Атанас Попов, Никола Ангелов, Стоян Витлянов и др., които изследват конкретни обекти, продукция на различни занаяти (златарство, медникарство, грънчарство и керамично производство, металообработване, тъкачество и др.).

Дори и към настоящия момент се извършват проучвания в различни обекти, на територията на цялата страна, с което се допълват постоянно сведенията за всекидневния живот и културата на средновековния българин.

В този обзор задължително следва да бъдат споменати и някои руски учени византинисти, които имат отношение към проучванията на старобългарската градска и стопанска история, макар и направени в по-широк контекст, а именно – този на историята на Византия и нейните аграрни отношения, градско стопанство, социално-икономически отношения. Голяма част от тях, като А. П. Каждан, Л. Горина, Д. Поливянни, М. Сюзюмов, В. Сметанин, не споделя мнението на българските си колеги за застой в градското развитие в периода XI–XII век, дори Г. Литаврин, който компромисно поддържа тази теза, отбелязва икономическия подем в българските земи и значението на занаятчийското производство за стопанството и търговията.

След настъпването на промените през 1989 г. българската медиевистика започва да допуска и други възможности по отношение на стопанското развитие. По нов начин се интерпретират историческите извори, но вече в контекста на новите археологически и нумизматични данни. Археологическата информация в съчетание с писмените източници дава далеч по-ясна и обективна картина за развитието на занаятите. Освободени от задължителната идеологическа опаковка, ползвайки нови извори, преосмисляйки направените до момента изводи учените правят по-обективна преценка на икономическите процеси и явления през Средновековието. Може да се каже, че и към настоящия момент липсва цялостно, задълбочено изследване на проблематиката на стопанската история. Акад. Васил Гюзелев, който покрай проучванията на историята на черноморските градове, търговските връзки с Генуа и Венеция и на базата на въведените от него в обръщение редица исторически източници, засяга и икономически въпроси, състоянието на търговията, занаятите през Средновековието. В публикация, която е посветена на историята на българските земи преди въстанието на Асеновци, В. Гюзелев вече е на мнение, че съществува икономически възход, който е една от предпоставките за успеха на освободителното движение от края XII век³⁴. Други изследователи, които биха могли да се споменат, са Георги Николов, Красимир Кръстев, Георги Димов, Емилия Вачева, Димитър В. Димитров³⁵. Отношение към проблематиката проявяват и специалистите нумизмати Желя Жекова, Константин Дочев, Стоян Авдев, които въз основа на данни от монетни находки правят изводи за стопанското състояние по българските земи³⁶, а Иван Билярски³⁷ обръща сериозно внимание на фискалната система в средновековна България. Стопанската история е с не по-малка важност от обществено-политическата, културната и военната история. Положителна е тенденцията, че в последните години се обръща повече внимание на икономическото състояние, процесите, развитието, причинно-следствените връзки, фискалната система – области, без които не би могла да се опише цялостната историческа картина.

От писмени извори, данни от археологически проучвания, паметници на църковната живопис са известни над 60 вида занаяти, които са се практикували в средновековна България. Водещи били занаятите, свързани с производството на храни и напитки, тясно свързани със селското стопанство (хлебопекарство, мандраджийство, винарство), друга група занаяти били свързани с направата на облекло (тъкачество, кожухарство, предачество, шивачество, обушарство и др.). Керамичното производство също било много добре развито и застъпено – съществувало производство както на битова, така и на строителна керамика за нуждите на строителството. С него пък са свързани редица други занаяти, като дърводелство, каменоделство, въжарство, ковачество, зидарство, зографство и др. Развити били и художествените занаяти, чиито запазени образци можем да видим и днес³⁸.

Археологическите данни по категоричен начин доказват, че едни от най-широко разпространените, добре развити и профилирани занаяти са тези,

свързани с металодобива и металообработването. За това свидетелстват още някои писмени извори, топографски наименования, художествени изображения.

За нивото на развитие на занаятите могат да се направят изводи и от старобългарската терминология, използвана за означаването на инструментариума, производствените процеси, съоръженията и др. Обстоен и изчерпателен труд по отношение въобще на занаятчийската терминология през Средновековието в историческата ни литература липсва. Тази проблематика към момента не е била предмет на нарочно изследване. Темата е засегната в някои публикации на Стоян Витлянов, който в съавторство с Николай Николов, прави опит да уточни познатата занаятчийска терминология, да въведе в обращение малко експлоатирана или нова такава, да изясни лексикалния характер на познатите термини, отнасящи се до домашни и обществени занаяти; да обобщи известната терминология и използването ѝ като извор за развоя на занаятчийската технология, свързаните с нея процеси и съоръжения и т.н.³⁹. Темата е важна, тъй като стопанско-икономическата проблематика досега е била на заден план в научните изследвания, а значението ѝ е подценявано. Двамата автори са направили ексерпция на познатите старобългарски ръкописни текстове (библейски и небиблейски, класически старобългарски паметници, преписи), епиграфски паметници, както и на разнообразен археологически материал. Резултат от изследването им е систематизирането на наименования и словосъчетания за занаятчийски постройки, съоръжения, инструменти, производства и професии⁴⁰.

1. Термини, означаващи производства, професии, занаяти:⁴¹

	Значение на новобългарски език	Старобългарски термин	Брой
1.	Занаятчийство, занаят, занятие	къзнь, къзньство, ремьство, ржкод'блнѣ, хьтрьсть	5
2.	Занаятчия	вльхъчии, вьтрь, къзньникъ, хьтрьць, ремьствьникъ	5
3.	Занаятчия, майстор, художник	хждожьникъ, оумод'блньникъ	2
4.	Ковачество	вьтрьство	1
5.	Ковач, железар	желязоковьць, коваль, ковачъ, кръчии, коузьньць	5
6.	Медникарство	д'бло м'бд'но	1
7.	Медникар	мд'бьникъ, м'бдарь, вьтрь м'бд'бнъ	3
8.	Ювелир, златар	златод'бт'ель, златарь	2

9.	Ювелир, майстор на сребро	сървеврокляпъчии	1
10	Грънчар, изработващ гърне, стомна	глинънникъ, грънъчаръ, гръчаръ, зъдаръ, кръчагъчии, скждълънникъ (скждълънникъ, скждълънникъ), творан грънъць (кръчагъ), чрълнижънникъ	8
11.	Майстор, изпичащ/опалващ глиненни икони	иконожъгъчии	1
12.	Дърводелство	хытросъ, дръводълъство, дръводълъската	2
13.	Дърводелец	дръводълъа, тектонъ, иже дръво сълчетъ	3
14.	Строител	зидителъ, зидаръ, зъдателъ	3
15.	Зидар	зъдъчии, зидаштти.	2
16.	Пекар, хлебар, жена на хлебар (хлебарка)	печица, покрѹтаръ, покрѹтарыни	3
17.	Шивачество	шьвъчъствъннаа, хытросъ	1
18.	Шивач	шьвъць, шьван	2
19	Шапкар	клобоуцьнникъ	1
20.	Тъкчество, тъкаческо майсторство	дълъо палътънълноу, хытросъ тъкальнаа, тъкание	3
21.	Тъкач	тъкальць, тъчан, тъкжштъ, тъкжштин	4
22.	Обущарство	дълъо оуемарско	1
23.	Обущар, кожар	сапогошьвъць, оуемаръ, оуемошьвъць, чрълваръ, вурсига, мелотаръ, газнаръ, скютомии шьвъць	9
24.	Въжар, плетач на въжета	плетъи/плетжштъ/плетжштин въръвъ	1
25.	Кошничар	плетъи/плетжштъ/плетжштин кошъ	1
26.	Ваятел, скулптор	кавида, кумиротворецъ ваятелъ	3
27.	Каменоделец	каменънникъ	1
28.	Майстор на керемиди, керемидчия	керамидънникъ	1
29.	Майстор на шатри; майстор на шатри, съшиващ кожите	хълъводълъа, шиан/шижштъ/шижштин тентъ, колиногошьвъць, колиноготворецъ	4

30.	Корабостроител	корабѣчни, творѣни/творѣшты/творѣцини корабѣль	2
31.	Майстор на лѣкове	лѣчѣникъ	1
32.	Зограф	шарописатѣль, шарописецъ, шарѣчни	3
33.	Бояджия	чрѣвильникъ	1
34.	Катранджия	иже пѣкъль творитъ	1

Регистрираните термини от надпис (единствен надпис от с. Калугерица, Шуменско) са четири на брой: два термина за занаятчийски инструменти: жѣлѣзни клини (железни клинове) и жѣлѣзна длѣвна (железни длета)⁴², както и два термина за професии: ковачъ и златаръ.

2. Термини, означаващи занаятчийски постройки:⁴³

	Значение на новобългарски език	Старобългарски термин	Брой
1.	Работилница	дѣльникъ, дѣлательница	2
2.	Воденица, мелница	жрѣны	1
3.	Ковачница	крѣчинница	1

3. Термини, означаващи съоръжения:⁴⁴

	Значение на новобългарски език	Старобългарски термин	Брой
1.	Колело, гърнчарско колело	коло	1
2.	Наковалня	наковало, наковально, наколо	3
3.	Пещ	пешть, пештьница	2
4.	Ковашко огнище, топлина пещ	грѣнило (грѣниль, грѣнлыль) сжчило	2
5.	Пещ за топене на желязо	пещера жѣлѣзнага	1
6.	Пещ за топене, долната част на пещ за топене	сасъка, сасыгъ	2
7.	Кухненска пещ, печка	сжчило	1

4. Термини, означаващи занаятчийски инструменти, части от съоръжения:⁴⁵

	Значение на новобългарски език	Старобългарски термин	Брой
1.	Оръдие, сечиво, инструмент	аргалине, орждие, съсждъ	3
2.	Нож, меч	ножь	1
3.	Игла	игла	1
4.	Клещи, щипки	клѣшта, (-ж)	1
5.	Вретено	врътено	1
6.	Иглени уши	оуши игълниѣ	1
7.	Кросно от стан	вратило	1
8.	Совалка за стан	копроула	1
9.	Железен накрайник на режещ инструмент	желѣзо	1
10.	Мях; сопло; тръба, през която минава горещ въздух; комин	дълмъчни, мѣхъ кръчиннѣ	2
11.	Топоришка, дръжка, ръкохватка на секира	топорице	1

Данните от таблиците налагат извода за важното място на занаятите в средновековното българско стопанство. Фактът, че съществуват и се употребяват отделни термини за занаят и занаятчийство, подсказва фактичeskото разделение на труда и оформянето на самостоятелна социално-икономическа прослойка. Налице е и диференциация между отделните производства. Многообразието на занаятите, произвежданата продукция, стандартизацията в производството, обособяването на занаятчийски квартали в градовете са показател за нарасналата им роля в стопанската система. Видно е също, че занаятите с най-много термини в старобългарския език се отнасят към грънчарството и металообработването, имащи отношение както към бита и към производството на сечива, но и към области със стратегическо значение за държавата – военни и отбранителни дейности, строителство.

Нужни са бъдещи задълбочени проучвания, основани на интердисциплинарния подход, които биха разкрили по-правдиво икономическата ситуация и положението на занаятите в средновековна България, значението им за вътрешната, а също и за външната търговия!

БЕЛЕЖКИ/NOTES

¹ Иречек, К. История на българите. София, 1978, с. 36–74, 422–457.

² Проданов, Н. Малко известни български историци. Гаврил Занетов (1863–1934). – В: Българите в Северното Причерноморие. В. Търново, 2000, т. 7, кн. 1, 395–400.

³ **Занетов, Г.** Българският народ през средните векове. Историко-юридически скици. Русе, 1902.

⁴ http://www.strumski.com/books/Petyr_Skopakov_za_Ivan_Sakyzov.pdf

⁵ **Гюзелев, В.** Апология на Средновековието. София: „Класика и стил“, 2004, с. 121.

⁶ **Литаврин, Г. Г.** Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България и Византия (от края на VII до края на XII в.). – Исторически преглед, 1970, кн. 6, с. 39.

⁷ **Сакъзов, Ив.** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневците – В: Българска историческа библиотека, 1930, том 3, с. 129.

⁸ **Сакъзов, Ив.** Стопанството в средновековна България. – БИБ, год. II, том 3, 1929, с. 203–211.

⁹ **Сакъзов, Ив.** Стопанските връзки на България с чужбина през XIV век. – ГСУ – ЮФ, XXX, 7, 1934/1935 (3-96).

¹⁰ **Юрданов, Ю.** История на българската търговия до Освобождението. София, 1938.; Занаятите трябва да живеят. София, 1938.

¹¹ **Юрданов, Ю.** История на българската търговия до Освобождението. София, 1938, с. 28.

¹² Пак там, с. 29, 32.

¹³ Пак там, с. 39.

¹⁴ Пак там, с. 39.

¹⁵ Пак там, с. 48.

¹⁶ Пак там, с. 81.

¹⁷ **Неновски, Н.** Теорията за стопанското развитие на Иван Кинкел (1883–1945). – Икономически и социални алтернативи, бр. 3, 2013, с. 7–8.

¹⁸ Пак там, с. 23

¹⁹ **Кинкел, Ив.** Стопанска култура на прабългарите през V–XIV векове. – ГСУ, ЮФ, т. 3, 1926, 141 с.

²⁰ **Кинкел, Ив.** Курс по българска стопанска история. Лекции. София, 1949.

²¹ **Цонев, Ст.** Стоковото производство във феодална България. – Исторически преглед, 1954, кн. 5, с. 51–53.

²² **Натан, Жак.** Икономическата история на България. София, 1938., предговор.

²³ Пак там, с. 128.

²⁴ Пак там, с. 129.

²⁵ Пак там, с. 131.

²⁶ **Гюзелев, В.** Цит. съч. с. 126.

²⁷ **Ангелов, Д.** По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV век (предимно по сведения на писмените извори). – Исторически преглед, 1951, кн. 4–5, с. 426.

²⁸ Пак там, с. 434.

²⁹ **Ангелов, Д., Андреев, М.** История на българската феодална държава и право. София, 1972, с. 11.

³⁰ **Цонев, Ст.** Цит. съч., с. 51 и сл.

³¹ **Лишев, Стр.** За стокното производство в средновековна България. София, 1957; Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. София, 1970; За проникването и ролята на парите във феодална България. София, 1958, и др.

³² **Лишев, Стр.** За стокното производство в средновековна България. София, 1957, с. 80.

³³ Пак там, с. 6–7.

³⁴ **Гюзелев, В.** Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневици (1186–1188). – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, с. 41.

³⁵ **Кръстев, Кр.** Стопанският живот в българското царство (1280–1323). – *Bulgaria mediaevalis*, кн. 1, 2010 (273–301); **Димитров, Д.** Тенденции в стопанското развитие на българското царство при Асеневици (1185–1256). – В: Сборник „Великите Асеневици“. Велико Търново, 2016 (401–416); **Николов, Г.** Сведения за стопанския напредък на българите през XII век. – В: Сборник в чест на 60-та годишнина на проф. Хр. Матанов. София, 2014 (351–360); **Вачева, Е.** Стопанският живот на българите според западноевропейските извори XII–XIV век. – Диалог, 2008, 68–123.

³⁶ **Жекова, Ж.** Икономически облик на североизточните български земи през 13–14 век. (по нумизматични данни). – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Хр. Харитонов, В. Търново, 2005; **Авдев, Ст.** Монети и монетосечене в средновековна България през XIII–XIV век. София, 2005; **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново 12–14 век. В. Търново, 1992.

³⁷ **Билярски, Ив.** Фискалната система на средновековна България. Пловдив, 2010.

³⁸ Икономика на България до социалистическата революция, София: Наука и изкуство, 1969, с. 115–126; **Ангелов, Д.** Из средновековното ни минало. София, 1990, с. 211; **Поливянини, Д. И.** Средновековният български град през XIII–XIV век, София, 1989, с. 42–66; **Лишев, Стр.** Средновековният български град, София, 1970, с. 70–90; **Алексиев, Й.** Занаятите в Търновград – В: Царстващият град Търнов, София, 1985, с. 135.

³⁹ **Витлянов, Ст., Николов, Н.** Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език – В: Културните текстове на миналото: Носители, символи и идеи: Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 октомври 2003, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, кн. 1–4 / кн. 4, с. 140.; Терминология на зидарските инструменти в старобългарския език. – Преславска книжовна школа, Шумен 2005, т. 6, УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 233–248; Старобългарската терминология на занаятчийските постройки, съоръжения и инструмент. – Историкии, т. 2, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2007, с. 691–709, и др.

⁴⁰ **Витлянов, Ст., Николов, Н.** Старобългарската терминология на занаятчийските постройки..., с. 692.

⁴¹ **Витлянов, Ст., Николов, Н.** Наименованията на занаятчийските производства..., с. 141–145.

⁴² **Витлянов, Ст., Николов, Н.** Старобългарската терминология на занаятчийските постройки..., с. 693.

⁴³ Пак там. с. 693.

⁴⁴ Пак там с. 694, 695.

⁴⁵ Пак там, с. 696, 697.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Авдев, Ст. Монети и монетосечене в средновековна България през XIII–XIV век. София, 2005, 238 с. [St. Avdev. Moneti i monetosechene v srednovekovna Balgaria prez XIII–XIV vek. Sofia, 2005, 238 s.]

Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV век (предимно по сведения на писмените извори). – Исторически преглед, 1951, кн. 4–5, с. 426–442. [D. Angelov. Po voprosa za stopanskiya oblik na balgarskite zemi prez vek (predimno po svedenia na pismenite izvori). – Istoricheski pregled, 1951, kn. 4–5, s. 426–442.]

Ангелов, Д. Из средновековното ни минало. София, 1990, 579 с. [D. Angelov. Iz srednovekovnoto ni minalo. Sofia, 1990, 579 s.]

Ангелов, Д., Андреев, М. История на българската феодална държава и право. София, 1972, 417 с. [D. Angelov, M. Andreev. Istorია na balgarskata feodalna darzhava i pravo. Sofia, 1972, 417 s.]

Алексиев, Й. Занаятите в Търновград. – В: Царстваният град Търнов, София, 1985, с. 135–155. [Y. Aleksiev. Zanayatite v Tarnovgrad. – V: Tsarstvashtiyat grad Tarnov, Sofia, 1985, s. 135–155.]

Беров, Л., Натан, Ж., Хаджиниколов, В. Икономика на България до социалистическата революция. Под редакцията на Л. Беров, Ж. Натан, В. Хаджиниколов. т. 1, София, 1969, 686 с. [Ikonomika na Balgaria do sotsialisticheskata revolyutsia. Pod redaktsiyata na L. Berov, Zh. Natan, V. Hadzhinikolov. t. 1, Sofia, 1969, 686 s.]

Билярски, Ив. Фискалната система на средновековна България. Пловдив, 2010. [Bilyarski, Iv. Fiskalnata sistema na srednovekovna Balgaria. Plovdiv, 2010.]

Вачева, Е. Стопанският живот на българите според западноевропейските извори XII–XIV век. – Диалог, 2008, 68–123. [E. Vacheva. Stopanskiyat zhivot na balgarite spored zapadnoevropeyskite izvori XII–XIV vek. – Dialog, 2008, 68–123.]

Витлянов, Ст., Николов, Н. Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език. – В: Сборник „Културните текстове на миналото: Носители, символи и идеи“. София, 2005, кн. 1–4 / кн. 4, 140–153. [St. Vitlyanov, N. Nikolov. Naimenovaniyata na zanayatchiyskite proizvodstva i profesii v starobalgarskia ezik. – V: Sbornik „Kulturnite tekstove na minaloto: Nositeli, simvoli i idei“. Sofia, 2005, kn. 1–4 / kn. 4, 140–153.]

Витлянов, Ст., Николов, Н. Терминология на зидарските инструменти в старобългарския език. – В: Преславска книжовна школа, Шумен, 2005, т. 6, 233–248. [St. Vitlyanov, N. Nikolov. Terminologia na zidarskite instrumenti v starobalgarskia ezik. – V: Preslavskaya knizhovna shkola, Shumen, 2005, t. 6, 233–248.]

Витлянов, Ст., Николов, Н. Старобългарската терминология на занаятчийските постройки, съоръжения и инструмент. – В: Историкии, т. 2, Шумен, 2007 г., 691–709. [St. Vitlyanov, N. Nikolov. Starobalgarskata terminologia na zanayatchiyskite postroyki, saorazhenia i instrument. – V: Istorikii, t. 2, Shumen, 2007 g., 691–709.]

Гюзелев, В. Апология на Средновековието. София, 2004. 169 с. [V. Gyuzelev. Apologiya na Srednovekovieto. Sofia, 2004. 169 s.]

Гюзелев, В. Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневици (1186–1188). – В: Проф. д.и н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура, В. Търново, 2005, 33–44. [V. Gyuzelev. Belezhki varhu istoriyata na balgarskite zemi i balgarite polovin stoletie predi vastanieto na Asenevtsi (1186–1188). – V: Prof. d.i n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura, V. Tarnovo, 2005, 33–44.]

Димитров, Д. Тенденции в стопанското развитие на българското царство при Асеневици (1185–1256). – В: Сборник „Великите Асеневици“, Велико Търново, 2016, 401–

416. [D. Dimitrov. Tendentsii v stopanskoto razvitiе na balgarskoto tsarstvo pri Asenevtsi (1185–1256). – V: Sbornik „Velikite Asenevtsi“, Veliko Tarnovo, 2016, 401–416.]

Дочев, К. Монети и парично обръщение в Търново 12–14 век. В. Търново, 1992. 317 с. [K. Dochev. Moneti i parichno obrashtenie v Tarnovo 12–14 vek. V. Tarnovo, 1992. 317 s.]

Жекова, Ж. Икономически облик на североизточните български земи през 13–14 в. (по нумизматичн данни). – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Хр. Харитонов. В. Търново, 2005, 166–170. [Zh. Zhekova. Ikonomicheski oblik na severoiztochnite balgarski zemi prez 13–14 v. (po numizmatichn dannii). – V: Monetite i banknotite – vazmoznhi prochiti. Yubileen sbornik v chest na st.n.s. d-r Hr. Haritonov. V. Tarnovo, 2005. 166–170.]

Занетов, Г. Българският народ през средните векове. Историко-юридически скици. Русе, 1902. 223 с. [G. Zanetov. Balgarskiyat narod prez srednite vekove. Istoriko-yuridicheski skitsi. Ruse, 1902. 223 s.]

Кинкел, Ив. Стопанска култура на прабългарите през V–XIV векове. – ГСУ, ЮФ, т. 3, 1926, 1–141. [Iv. Kinkel Stopanska kultura na prabalgariite prez V–XIV vekove. – GSU, YUF, t. 3, 1926, 1–141.]

Кинкел, Ив. Курс по българска стопанска история. Лекции. София, 1949. [Iv. Kinkel. Kurs po balgarska stopanska istoria. Lektsii. Sofia, 1949.]

Кръстев, Кр. Стопанският живот в българското царство (1280–1323). – В: Bulgaria mediaevalis, кн. 1, 2010, 273–301. [Kr. Krastev. Stopanskiyat zhiivot v balgarskoto tsarstvo (1280–1323). – V: Bulgaria mediaevalis, kn. 1, 2010, 273–301.]

Иречек, К. История на българите. София, 1978, 665 с. [K. Irechek. Istorია na balgarite. Sofia, 1978, 665 s.]

Литаврин, Г. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България и Византия (от края на VII до края на XII в.). – Исторически преглед, 1970, кн. 6, 23–40. [G. Litavrin. Tempove i spetsifika na sotsialno-ikonomicheskoto razvitiе na srednovekovna Balgaria i Vizantia (ot kraя na VII do kraя na XII v.). – Istoricheski pregled, 1970, kn. 6, 23–40.]

Лишев, Стр. За стокото производство в средновековна България. София, 1957, 147 с. [Str. Lishev. Za stokovoto proizvodstvo v srednovekovna Balgaria. Sofia, 1957, 147 s.]

Лишев, Стр. За проникването и ролята на парите във феодална България. София, 1958, 189 с. [Str. Lishev. Za pronikvaneto i rolyata na parite vav feodalna Balgaria. Sofia, 1958, 189 s.]

Лишев, Стр. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик, София, 1970, 223 с. [Str. Lishev. Balgarskiyat srednovekoven grad. Obshtestveno-ikonomicheski oblik, Sofia, 1970, 223 s.]

Натан, Жак. Икономическата история на България. София, 1938 г. [Zhak Natan. Ikonomicheska istoria na Balgaria. Sofia, 1938 g.]

Неновски, Н. Теорията за стопанското развитие на Иван Кинкел (1883–1945). – Икономически и социални алтернативи, бр. 3, 2013, 5–26. [Nenovski. N. Teoriyata za stopanskoto razvitiе na Ivan Kinkel (1883–1945). – Ikonomicheski i sotsialni alternativi, br. 3, 2013, 5–26.]

Николов, Г. Сведения за стопанския напредък на българите през XII век. – В: Сборник в чест на 60-та годишнина на проф. Хр. Матанов, София, 2014, 351–360. [G. Nikolov. Svedenia za stopanskia napredak na balgarite prez XII vek. – V: Sbornik v chest na 60-ta godishnina na prof. Hr. Matanov, Sofia, 2014, 351–360.]

Поливяни, Д. И. Средновековният български град през XIII–XIV век. София, 1989, 178 с. [D. Polivyanni. Srednovekovniyat balgarski grad prez XIII–XIV vek. Sofia, 1989, 178 s.]

Проданов, Н. Малко известни български историци. Гаврил Занетов (1863–1934). – В: Българите в Северното Причерноморие, В. Търново, 2000, т. 7, кн. 1, 395–400. [Prodanov, N. Malko izvestni balgarski istoritsi. Gavril Zanetov (1863–1934). – V: Balgarite v Severното Prichernomorie, V. Tarnovo, 2000, t. 7, kn. 1, 395–400.]

Сакъзов, Ив. Стопанството в средновековна България. – БИБ, год. II, том 3, 1929, 178–211. [Sakazov. Iv. Stopanstvoto v srednovekovna Balgaria. – BIB, god. II, tom 3, 1929, 178–211.]

Сакъзов, Ив. Обществено и стопанско развитие на България при Асеневиците – В: Българска историческа библиотека, 1930, том 3, 112–149. [Sakazov. Iv. Obshtestveno i stopansko razvitie na Balgaria pri Asenevtsite – V: Balgarska istoricheska biblioteka, 1930, tom 3, 112–149.]

Сакъзов, Ив. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV век. – ГСУ – ЮФ, XXX, 7, 1934/1935. 3–38. [Sakazov. Iv. Stopanskite vrazki na Balgaria s chuzhbina prez XIV vek. – GSU – YUF, XXX, 7, 1934/1935. 3–38.]

Цонев, Ст. Стоковото производство във феодална България. – Исторически преглед, 1954, кн. 5, с. 51–82. [St. Tsonev. Stokovoto proizvodstvo vav feodalna Balgaria. – Istoricheski pregled, 1954, kn. 5, s. 51–82.]

Юрданов, Ю. Занаятите трябва да живеят. София, 1938. [Yu. Yurdanov. Zanaayatite tryabva da zhiveyat. Sofia, 1938.]

Юрданов, Ю. История на българската търговия до Освобождението. София, 1938. [Yu. Yurdanov. Istorina na balgarskata targovia do Osvobozhdenieto. Sofia, 1938 g.]
http://www.strumski.com/books/Petyr_Skopakov_za_Ivan_Sakyzov.pdf